

УДК. 351.78

Н. С. Канут,

Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ,
м. Чернівці

**ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ПРИ КОМПЕТЕНТНІСНОМУ ПІДХОДІ
ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН «БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ» ТА
«ОХОРОНА ПРАЦІ»**

Анотація

Досліджується різноманітність форм і методів інноваційного навчання. Зазначається, що існують як переваги, так і недоліки при їх застосуванні. Пропонуються дієві шляхи підвищення ефективності засвоєння знань, вмінь та навичок з навчальних дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Охорона праці». Наголошується і на особливостях застосування інноваційних методів при компетентісному підході викладання навчальних дисциплін «БЖД» та «ОП», а також особлива увага акцентується на важливості принципу дуальності навчання при переході від трансляції знань до оволодіння вміннями і навичками.

Це ж доводиться результатами проведеного ґрунтовного дослідження, у якому розкриваються як позитивні сторони застосування різноманітних форм і методів інноваційного навчання у вищих навчальних закладах, так і висвітлюються проблеми, подолання яких безперечно сприятиме підвищенню ефективності оволодіння основними вміннями і навичками зі збереження життя і здоров'я як у процесі виробничої діяльності, так і у повсякденному житті.

Ключові слова: інноваційні методи, компетентісний підхід, дуальність навчання, безпека життєдіяльності, охорона праці.

Н. С. Канут,

Черновицкий торгово-экономический институт КНТЭУ,
г. Черновцы

**ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ПРИ КОМПЕТЕНТНОСТНОМ ПОДХОДЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕБНЫХ ДИСЦИПЛИН «БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ»
И «ОХРАНА ТРУДА»**

Аннотация

Исследуется разнообразие форм и методов инновационного обучения. Отмечается, что существуют как преимущества, так и недостатки при их применении. Предлагаются действенные пути повышения эффективности усвоения знаний, умений и навыков из учебных дисциплин «Безопасность жизнедеятельности» и «Охрана труда». Отмечаются и особенности применения инновационных методов при компетентностном подходе преподавания учебных дисциплин «БЖД» и «ОП», а также особое внимание акцентируется на важности принципа дуальности обучения при переходе от трансляции знаний к овладению умениями и навыками.

Это же подтверждается результатами проведенного обстоятельного исследования, в котором раскрываются как позитивные стороны применения разнообразных форм и методов инновационного обучения в высших учебных заведениях, так и освещаются проблемы, преодоление которых бесспорно будет способствовать повышению эффективности овладения основными умениями и навыками по сохранению жизни и здоровья как в процессе производственной деятельности, так и в повседневной жизни.

Ключевые слова: инновационные методы, компетентностный подход, дуальность обучения, безопасность жизнедеятельности, охрана труда.

Постановка проблеми. Гуманістична спрямованість сучасної вищої освіти полягає в постановці мети – всебічного розвитку особистості людини, адже саме це визначає розвиток суспільства загалом. Нині актуальним є створення нових освітніх технологій, які мають сприяти загальному розвитку особистості, формуванню її світоглядної культури, індивідуального досвіду, творчості.

Одним із шляхів модернізації освітньої системи України постає впровадження у навчальний процес ВНЗ інноваційних педагогічних технологій і методів. Інновації (італ. *innovazione* – новизна, нововведення) – нові форми організації діяльності і управління, нові види технологій, які охоплюють різні сфери життєдіяльності людства. Сучасна психолого-

педагогічна наука та практика використовують термін "інноваційна діяльність", який означає оновлення технології навчання та перебудову особистісних установок викладача. Такою сучасною засадою є розуміння навчального процесу як діалогу особистостей – викладача й студента, які є суб'єктами процесу педагогічної дії. Проведені соціологічні дослідження різних форм і методів викладання свідчать, що засвоєння матеріалу лекції складає 20%, лекції з використанням наукових джерел підвищує даний показник до 30%, лекція з використанням аудіовізуальних засобів дає 50% умов інформації, дискусія – 70%, гра – 90% [1]. На цій основі у навчальному процесі вищого навчального закладу активно використовуються діяльнісні методики, а також технології, спрямовані на візуалізацію інформації, методика укрупнення дидактичних одиниць, ігрові методики. Особливої актуальності в навчально-виховному процесі набуває створення розвивальної ситуації. Основним функціональним полем розвивальної ситуації у ВНЗ є аудиторні та практичні заняття, де взаємодіють викладач та студент. Традиційний підхід до встановлення мети, змісту та методики навчання (коли для вивчення пропонуються, в основному, об'єкти та явища навколишнього світу, а не проблеми) показує низьку ефективність. Без знань про окремі об'єкти та явища навколишнього світу не обійтись, але тільки цим обмежуватися не можна. В житті людина стикається не стільки з окремими об'єктами, скільки з проблемами – цілісними життєвими завданнями, розв'язання яких і складає зміст життєдіяльності. В сучасних освітніх технологіях інноваційні процеси носять дискретний, циклічний характер. Це потребує докорінних змін у підходах до оволодіння вміннями і навичками, а саме застосування компетентісного підходу та дуальності навчання, що передбачає спільні зусилля освіти і роботодавців, фахівців-практиків різних галузей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Компетентнісний підхід сприяє формуванню у фахівців готовності до ефективного розв'язання будь-яких професійних, соціальних та особистих проблем в обставинах, що швидко змінюються. Однією з основних причин кризи традиційної системи освіти є те, що цикл навчання в загальноосвітній та вищій школі триває значно довше, ніж у сучасних умовах і тому застарілою стає інформація, яку пропонують майбутнім фахівцям. Сучасні глобальні інформаційні технології дають змогу отримати кожному користувачеві відповідних технічних засобів будь-яку інформацію. Внаслідок цього традиційна установка освіти на передачу відомих знань утратила сенс. Тому й цінність мають не загальні теоретичні знання, а конкретні практичні, що можуть знадобитись у майбутньому. Також важливішим стає навчити студента здобувати знання. Навчання поступово перетворюється на процес набуття майбутніми фахівцями під керівництвом педагога та самостійно знань, умінь, навичок і досвіду практичної діяльності, для досягнення професійно та соціально значущих компетенцій. Аналіз трактування поняття «компетентність» ґрунтується на таких інтегральних термінах, як знання, вміння, навички, здібності, професіоналізм, кваліфікація тощо. Єдині визначення цих понять не сформовані й мають суттєві відмінності на різних рівнях освіти. Так, А. І. Кузьминський пропонує таке визначення: знання – це ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей і зв'язків світу, природного й людського; це результат відображення навколишньої дійсності [10; 11]. У шкільних програмах і підручниках наведено основні поняття і терміни, без яких неможливо зрозуміти жодного тексту чи елемента знань; фактів повсякденної дійсності й науки; основних законів науки, що розкривають об'єктивні зв'язки та відношення між різними об'єктами і явищами дійсності. У працях вчених (Л. Аристової, М. Данилова, Б. Осипова, І. Передова та ін.) відзначалося, що коефіцієнт роботи учнів на окремих уроках становить від 40 до 60%, що обумовило появу групової форми роботи на уроках. Стосунки між учителем та учнем набувають ознак співпраці, тому що педагог безпосередньо втручається у роботу групи тільки в тому разі, якщо в учнів виникає запитання і вони самі

звертаються по допомогу до вчителя. Групова навчальна діяльність не ізолює учнів один від одного, а навпаки, дає змогу реалізувати природне прагнення до спілкування, взаємодопомоги й співпраці.

В. В. Ягупов вважає, що «під знаннями розуміють сукупність засвоєних учнем відомостей, понять, уявлень про предмети і явища навколишнього світу й діяльності. Уміння – це здатність робити що-небудь, зумовлена набутими знаннями та досвідом. Навичка – це автоматизована дія, сформована цілеспрямованими вправами і виконується легко та вільно. Навичка формується на базі знань та простих умінь» [15]. А, на думку Н. П. Волкової, «практичне застосування є останнім етапом засвоєння знань, набуття умінь і навичок» [2].

Постановка завдання. Розкрити шляхи покращення професійної підготовки студентів ВНЗ, виявити аспекти підвищення її ефективності з БЖД та ОП, розглянути питання практичної підготовки студентів економічних спеціальностей, з урахуванням проблем її належного проведення та шляхами їх розв'язання. Сформувані у спеціалістів не лише певні знання і професійні уміння, а й комплекс компетентностей, які включають і фундаментальні знання, і вміння аналізувати та розв'язувати проблеми в нових умовах. Розглянути компетентнісний підхід не лише як засіб оновлення змісту освіти, але і як механізм приведення його у відповідність із вимогами сьогодення, здатність розв'язувати конкретні проблеми, що виникають у різних сферах життя, особливо збереження здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науково-методичний аналіз наукових робіт, дисертацій та методичної літератури засвідчує, а практика і досвід підтверджують, що на кожному етапі суспільного розвитку перед людством поставали соціальні, природні, техногенні, екологічні та інші проблеми, від яких залежало майбутнє суспільства. Водночас зазначимо: серед цих проблем були й ті, що нині входять до змісту поняття «безпека життєдіяльності». Також варто зазначити, що за історію людства вказані проблеми набували різних ознак та характеристик, і, відповідно, суспільство по-різному намагалося їх розв'язувати. Однак спільним для них була зумовленість рівнем розвитку економіки, характером трудової діяльності й суспільних відносин, соціальною структурою суспільства. Проблеми життя і діяльності людини завжди пов'язувалися зі суспільним ідеалом, сенсом життя, зі змістом та метою освіти наступних поколінь. Змінювались уявлення про ідеал людини, сенс її життя – змінювалося ставлення суспільства до самої людини, умов її життя і діяльності, фізичного та духовного здоров'я.

У сучасних освітніх технологіях інноваційні процеси носять дискретний, циклічний характер, тісно пов'язаний з життєвим циклом нововведення, та залежать від дії низки чинників, серед яких головними є:

- готовність студентів до сучасних освітніх технологій та позитивна мотивація навчальної діяльності в цій ситуації;
- готовність викладачів і студентів до творчої діяльності;
- оптимальний психологічний клімат освітнього процесу та майстерність педагогів;
- врахування аспектів управління вищим навчальним закладом.

У зв'язку з імплементацією нового закону про вищу освіту необхідно переходити від трансляції знань до оволодіння вміннями і навичками, якими студент зможе оперувати після закінчення навчання за обраним фахом. Тому все більшої ваги набуватимуть компетентнісний підхід, «сендвіч-навчання» та дуальність навчання.

1. Компетентнісний підхід включатиме володіння набором компетенцій, т.з. вміннями, за фахом:

1) Hard skills:

- за основною спеціальністю;
- можливою другою – заочною;

- знання та рівень володіння іноземними мовами;
- знання та рівень володіння регіональними мовами;
- рівень володіння комп'ютером (програми тощо);

2) Soft skills:

- організаторські здібності;
- креативність;
- старанність;
- вміння працювати в команді;
- спортивні інтереси тощо.

2. «Сендвіч-навчання» включатиме постійне навчання людини протягом життя, оволодіння новими вміннями, які виникають при роботі в різних проектах, що передбачають використання все нових знань і навичок.

3. Дуальність навчання передбачає спільні зусилля освіти і роботодавців, фахівців-практиків різних галузей від залучення їх до формування навчальних планів і освітніх програм і до усього навчального процесу, врахування рекомендацій і побажань, а також перехід від накопичення знань до оволодіння навичками, виховання вміння вирішувати комплексні завдання, бачити проблему загалом. Компетентнісний підхід до підготовки майбутніх фахівців та завдань, які стоять перед сучасним ВНЗ, передбачає:

- надання освіти високої якості;
- використання інноваційних технологій;
- виховання фахівців нового покоління, які б володіли не тільки знаннями обраної спеціальності, а й багатьма актуальними компетентностями, такими як: додаткова освіта, підвищення кваліфікації, знання іноземних і регіональних мов, комп'ютерна грамотність, організаторські здібності, креативність; мали якісні міждисциплінарні знання і якісні вміння та навички забезпечення безпеки життєдіяльності себе та оточення (у побуті, на виробництві тощо).

Проведене нами дослідження щодо вивчення вимог до професійних та особистих якостей майбутніх фахівців показало, що серед професійних навичок найбільш бажаними є організаційно-управлінські (ділове спілкування, робота в команді) – 69% та аналітичні здібності – 50%. Визначаючи особисті якості, необхідні майбутнім спеціалістам, роботодавці наголошували на відповідальності – 81% та здатності до навчання – 75%. Також вітається наявність комунікабельності – 69%, особливо стресостійкості та гнучкості мислення – 56%. Половина опитаних роботодавців схильна бачити у співробітників здатність генерувати нові ідеї. Розглянувши особисті якості, зазначаємо: половина опитаних вважає, що не вистачає готовності до практичної діяльності, ще 44% вказують на недостатню самостійність та ініціативу, а 25% – на нестачу відповідальності. У вищих навчальних закладах використовуються інноваційні підходи (технології) на усіх заняттях з БЖД. Серед них розповсюдженими вважаються навчальні диспути чи дискусії, «мозковий шторм» (brain storm), рольові ігри, «коло знань», «павутиння», ситуаційні ігри. Вони відносяться до взаємодіючого навчання і такого, що ґрунтується на досвіді. Ці ж інноваційні методи навчання можна успішно використовувати в процесі викладання практичних занять з «БЖД (ОП)». Але найефективнішими і дієвими будуть ті, що допоможуть студентам у процесі вирішення ситуаційних завдань скласти логічний ланцюжок їх розв'язання та отримати на виході розуміння розв'язку очікуваного результату. Поставлені завдання повинні бути пов'язані із реальним життям та надавати студентам практичні уміння і навички [9; 10; 12]. Під час проведення практичного заняття з «БЖД (ОП)» у ЧТЕІ КНТЕУ ми використовуємо інноваційні технології. Застосовуємо прийоми «рольової гри» та різні форми роботи (групова, парна, індивідуальна), якщо студенти вивчають тему медичного спрямування: «Надання

першої долікарської допомоги під час різних НС». При розробці типових навчальних програм нормативних дисциплін циклу безпеки життєдіяльності укладачі застосовували компетентнісний підхід. Так, мета вивчення БЖД полягає в «набутті студентом компетенцій, знань, умінь і навичок для здійснення професійної діяльності за спеціальністю з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек, а також формування у студентів відповідальності за особисту та колективну безпеку» [7]. Отже, відповідно до вимог навчальної програми, студенти повинні на I-II курсі (іноді й у 1-му семестрі I курсу), коли з більшістю дисциплін циклу професійної підготовки вони ще не знайомі, здійснити неможливе й набути компетенцій, знань, умінь та навичок для здійснення професійної діяльності з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек. Також у студентів повинна бути сформована відповідальність за особисту та колективну безпеку. При цьому мета вивчення дисципліни не передбачає набуття знань, умінь тощо для убезпечення особистості, родини, інших колективів у побуті, довіллі, під час дозвілля, творчості, спортивних змагань, подорожей та інших видів непрофесійної діяльності, а лише формування відповідальності за неї. Особа, яка не здатна убезпечити себе, тим більше не зможе здійснити це стосовно інших людей, культурних та матеріальних цінностей, безпека яких не повинна бути вища за рівнем, ніж безпека окремої людини.

Ця проблема посилюється суперечностями між: державними вимогами щодо підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних розв'язувати професійні завдання з обов'язковим дотриманням вимог убезпечення персоналу та захисту населення в небезпечних та надзвичайних ситуаціях і забезпечення гарантованого рівня безпеки функціонування об'єктів господарювання, матеріальних та культурних цінностей у межах науково-обґрунтованих критеріїв прийнятного ризику у зв'язку з усвідомленням людством кризового стану ноосфери, і низьким рівнем їх загальнокультурних та професійних компетенцій із безпеки життєдіяльності; потребою формування сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій із безпеки життєдіяльності в майбутніх фахівців і відсутністю педагогічної технології, що дає змогу гарантовано формувати ці компетенції в системі неперервної освіти; потребою в неперервності процесу формування сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій із безпеки життєдіяльності й із відсутністю узгоджених не лише з іншими дисциплінами професійної підготовки, й між собою навчальних програм дисциплін циклу безпеки життєдіяльності, які можуть забезпечити реалізацію принципу наступності навчання на різних рівнях освіти; традиційною системою підготовки майбутніх фахівців і потребою працювати в сучасних організаціях, що навчаються, де кожен працівник постійно займається виявленням і розв'язанням проблем, що забезпечують для організації можливість безперервних експериментів, змін і вдосконалень, які сприяють її зростанню, навчанню і досягненню цілей.

Тому у своїй практичній діяльності ми прагнули якнайбільшого і найчастішого контакту студентів з фахівцями-практиками, тобто людьми, які володіють не тільки знаннями, а можуть навчити, показати і поділитися життєвим досвідом, вміннями та розповіді, як запобігти виникненню або ж як адекватно реагувати і діяти у конкретній надзвичайній ситуації, щоб мінімізувати її негативний вплив та наслідки.

Список використаних джерел:

1. Баханов К. Технологія групової справи в навчанні історії в школі / К. Баханов // Історія в школах України. – 2002. – № 1. – С. 23-29.
2. Бикова О. В. та ін. Основи цивільного захисту: навч. посіб. / О. В. Бикова, О. Ч. Болієв, Д. М. Деревинський, В. Н. Єлісєєв, С. М. Миронець, С. І. Осипенко, Ю. О. Півень, В. І. Плетньов, Л. В. Попов, І. П. Соколовський; за заг. ред. канд. іст. наук М. В. Болотських; МНС України, Ун-тет цивільного захисту України, Ін-тут держ. упр. у сфері цивільного захисту. – К., 2008. – 223 с.
3. Василенко Л. Б. Основи безпеки життєдіяльності. 10 клас. Матеріали до уроків : посібник для вчителя / Л. Б.

Василенко. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2016. – 208 с.

4. Основи охорони праці : підруч. для студ. вищих навч. закладів / Гандзюк М. П., Желібо Є. П., Халімовський М. О.; за ред. М. П. Гандзюка. – К.: Каравела, 2004. – 408 с.

5. Джигирей В. С. Безпека життєдіяльності : підручник / В. С. Джигирей, В. Ц. Жидецький. – Львів: Афіша, 2009. – 256 с.

6. Безпека життєдіяльності : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України I-IV рівнів акредитації / Желібо Є. П., Заверуха Н. М., Зацарний В. В.; за ред. Є. П. Желібо. – К.: Каравела, 2008. – 328 с.

7. Запорожець О. І. Перше засідання науково-методичної комісії з цивільної безпеки. Освіта і виховання у сфері БЖДЛ потребують концептуальних змін / О. І. Запорожець, В. О. Михайлюк // Безпека життєдіяльності. – 2007. – № 12. – С. 7 - 11.

8. Запорожець О. І. Питання державного регулювання викладання у ВНЗ дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Охорона праці та цивільний захист» / О. І. Запорожець, А. В. Русаловський, В. М. Заплатинський, Б. Д. Халмурадов // Безпека життєдіяльності. – 2007. – № 11. – С. 11-13.

9. Збірник нормативних документів з безпеки життєдіяльності. – К.: Основа, 2004. – 880 с.

10. Кузьмінський А. Й. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / А. Й. Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.

11. Кузьмінський А. Й. Педагогіка : підручник / А. Й. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання, 2007. – 447 с.

12. Носенко Е. Л. До проблеми зміни освітньої парадигми // Педагогічний процес: теорія і практика / Е. Л. Носенко. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 77-80.

13. Про питання необхідності коригування програм навчальних дисциплін з безпеки з урахуванням основних положень «Концепції державної програми розвитку освіти» / О. В. Бикова, С. І. Осипенко, С. А. Єременко, В. В. Бегун // Безпека життєдіяльності. – 2008. – № 7-8. – С. 51-53.

14. Типові навчальні програми нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист». – К. : М-во освіти і науки, молоді та спорту України, 2011. – 72 с.

15. Ягупов В. В. Педагогіка : підручник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.

Nataliia Kanut,

Chernivtsi Institute of Trade and Economics of KNUTE,

Chernivtsi

APPLICATION OF INNOVATIVE METHODS IN A COMPETENT WAY OF TEACHING DISCIPLINES "LIFE SAFETY" AND "LABOUR PROTECTION"

Summary

The variety of forms and methods of innovative learning is explored. It is noted that there are both advantages and disadvantages of their application. Effective ways of improving the acquisition of knowledge, skills and competences in educational disciplines "Life safety" and "Labour protection" are offered. It is also emphasized on the peculiarities of the application of innovative methods in the competency approach of teaching disciplines "Life safety" and "Labour protection", and special attention is paid to the importance of the principle of duality of learning in the transition from the translation of knowledge to mastering skills and abilities.

This is evidenced by the results of a thorough research, which reveals both the positive aspects of the application of various forms and methods of innovation training in higher education institutions, and highlights the problems of overcoming which will undoubtedly contribute to increasing the efficiency of mastering the basic skills and life-saving skills as the process of production activity, and in everyday life.

Keywords: innovative methods, competent approach, duality of learning, life safety, labour protection.

References:

1. Bakhanov, K. (2002). Technology of group work in teaching history in school. *Istoriia v shkolakh Ukrainy [History in schools of Ukraine]*, no. 1, pp. 23-29 (in Ukr.).

2. Bykova, O.V., Boliev, O.Ch., Derevinsky, D.M. et al. (2008). *Osnovy tsyvil'noho zakhystu [Fundamentals of Civil Protection]*, Unitary State of Civil Protection of Ukraine, Kyiv (in Ukr.).

3. Vasilenko, L.B. (2016). *Osnovy bezpeky zhyttiedial'nosti. 10 klas. Materialy do urokiv [Fundamentals of life safety. Grade 10. Materials for lessons]*, Vesta: Publishing house "Ranok", Kharkiv (in Ukr.).

4. Handziuk, M.P., Zhelibo, Ye.P., Khalimovs'kyj, M.O. (2004). *Osnovy okhorony pratsi [Fundamentals of labor protection]*, Karavela, Kyiv (in Ukr.).

5. Dzhyhyrej, V.S., Zhydets'kyj, V.Ts. (2009). *Bezpeka zhyttiedial'nosti [Safety of Life]*, The poster, Lviv (in Ukr.).

6. Zhelibo, Ye.P., Zaverukha, N.M., Zatsarnyj, V.V (2008). *Bezpeka zhyttiedial'nosti [Safety of life]*, Karavela, Kyiv (in Ukr.).

7. Zaporozhets', O.I., Mykhajliuk, V.O. (2007). The first meeting of the Scientific and Methodological Commission on Civil Security. Education and upbringing in the field of BCLL require conceptual changes. *Bezpeka zhyttiedial'nosti [Safety of life]*, no. 12, pp. 7-11 (in Ukr.).

8. Zaporozhets', O.I., Rusalovs'kyj, A.V., Zaplatyns'kyj, V.M., Khalmuradov, B.D. (2007). Issues of state regulation of teaching in higher educational institutions of disciplines "Safety of life", "Labor protection and civil protection". *Bezpeka zhyttiediial'nosti [Life Safety]*, no.11, pp.11-13(in Ukr.).
9. *Zbirnyk normatyvnykh dokumentiv z bezpeky zhyttiediial'nosti* [Collection of normative documents on life safety] (2004). Osnova, Kyiv (in Ukr.).
10. Kuz'mins'kyj, A.J. (2005). *Pedahohika vyschoi shkoly* [Pedagogy of higher education], Znannia, Kyiv (in Ukr.).
11. Kuz'mins'kyj, A.J., Omelianenko, V.L. (2007). *Pedahohika* [Pedagogics], Znannia, Kyiv (in Ukr.).
12. Nosenko, E.L. (2002). To the problem of changing the educational paradigm. *Pedahohichnyj protses: teoriia i praktyka [Pedagogical Process: Theory and Practice]*, vol. 2, pp. 77-80 (in Ukr.).
13. Bykova, O.V., Osypenko, S.I., Yeremenko, S.A., Behun, V.V. (2008). On the issue of the need to adjust the curricula for security education, taking into account the main provisions of the "Concept of the State Program for the Development of Education". *Bezpeka zhyttiediial'nosti [Safety of Life]*, no. 7-8, pp. 51-53 (in Ukr.).
14. Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, (2011). *Typical educational programs of normative disciplines "Safety of life", "Fundamentals of labor protection", "Labor protection in the industry", "Civil protection"*, Kyiv (in Ukr.).
15. Yahupov, V.V. (2003). *Pedahohika* [Pedagogics], Lybid, Kyiv (in Ukr.).

